

A KUNHALMOK KATASZTEREZÉSÉNEK TAPASZTALATAI A KISKUNSÁGI NEMZETI PARK IGAZGATÓSÁG MŰKÖDÉSI TERÜLETÉN

BALÁZS RÉKA⁵

EXPERIENCES OF LAND-REGISTERING TUMULI IN THE REGION OF THE DIRECTORATE OF KISKUNSÁG NATIONAL PARK

Abstract: Tumuli are the media of the regional and natural values in the Carpathian Basin. Earlier they were an organic part of life, but they have lost their function. Their existence is in danger because of human intervention and devastation. This process does not only threaten the historical, archeological relics of the tumuli but also the geomorphological, scenic and botanical values that are important both from landscape- and nature-preserving aspects. Thus, it is necessary to be employed with the problems and possibilities of protecting, land-registering and saving tumuli.

BEVEZETÉS

*„Kúnhalmok ti, a sokoldalú, bő Obtól
a kis Kaposig elfüzlő dombok,
csönd állomások, nyomjelző vakondok-
túrások, mesék babszemei, ...”
(Illyés Gyula: Kúnhalmok)*

A kunhalmok több ezer éven átívelő kultúrák emlékei. Vallanak a letűnt korok emberének természethez, tájhoz fűződő kapcsolatáról, tanúskodnak az egykori vízrajzi-, ökológiai viszonyokról, őrzik létrejöttük idejének kulturális hagyatékát, értékeit, régmúlt idők egy szeletét. Számptalan – kultúrtörténeti, néprajzi, régészeti, geomorfológiai, tájképi, botanikai – érték hordozói. Egy évszázaddal ezelőtti öszszegezésében *Kozma Béla* (1910) a Kárpát-medencében előforduló halmok számát 1200 darabra tette, de levéltári dokumentumok, források, kéziratok térképek mintegy 40.000-re is teszik az egykori Magyarország területén előforduló kunhalmok számát. A természet védelméről szóló 1996. évi LIII. törvény országos jelentőségű védett természeti területekké nyilvánította a kunhalmokat, ám a mai napig nem készült el aktualizált, az egész országot átfedő táj- és természetvédelmi szempontú feltárásuk és értékelésük, valamint egy erre alapozott egységes természetvédelmi kezelés és tényleges védelmi stratégia. Jelenük és jövőjük a területen élő, gazdálkodó emberek munkájától függ, ezért is sürgető feladat jelenlegi állapotuk, hordozott értékeik felvételezése, rögzítése, társadalommal történő megismertetése. Ennek hiányában a jogi védelem csak a törvény egy üres rendelkezése maradhat.

⁵ Kiskunsági Nemzeti Park Igazgatóság, 6000 Kecskemét, Liszt F. u. 19. E-mail: balazsr@knp.hu

A 2002. júniusában lezárult felmérési program során országosan (14 megyéből) mintegy 1649 kunhalom került regisztrálásra (mely kataszter óriási előrelépést jelentett megmentésük érdekében), azonban az egységes adatlapok hiányos kitöltöttsége pontatlan adatbázist eredményezett. Ennek felülvizsgálata a Környezetvédelmi és Vízügyi Minisztérium Természetvédelmi Hivatala kezdeményezésére 2005. októberében kezdődött el, nem titkolva azt a szándékot sem, hogy minél előbb megjelenhessen a természet védelméről szóló 1996. évi LIII. törvény által előírt tájékoztató jellegű jegyzékük is.

A 2002-ben befejeződött felmérés során a Kiskunsági Nemzeti Park Igazgatóság mintegy 10.000 km²-es működési területén 65 db kunhalom került regisztrálásra (ebből Csongrád megyében: 37 db, Bács-Kiskun megyében: 26 db, Pest megyében: 2 db).

A korábbi felmérések során jelentkező hiányok, hibák kiküszöbölése, egy teljesebb körű kataszter készítésének igénye – valamint a működési területén lévő védett természeti területek és természeti értékek nyilvántartására, adatgyűjtésére vonatkozó kötelezettsége – indította el a Kiskunsági Nemzeti Park Igazgatóság munkatársait abban, hogy kunhalom kataszter felülvizsgálatával foglalkozzanak. A felmérés még korántsem ért véget (napjainkban is zajlik és reményeink szerint 2006-ban zárul le), de közben eredményeiről, a felvételezés során jelentkező kérdésekről, problémákról érdemes a következőkben említést tenni.

A KUNHALOM FOGALOM KÉRDŐJELEI

Mit is takar az elnevezés? A kunhalom megfogalmazás *Horvát István* (1784-1846) nyelvész-történészről származik. Megalkotott kunhalom szava abból a meggyőződésből fakadt, hogy ezeket az emberkéz alkotta halom-kiemelkedéseket a betelepülő kunok hozták létre (*Tóth A.* 2004). *Győrffy István* (1924) valószínűsíti, „*hogy egyebüttl azért hívják kunhalomnak, mert a Nagy-kúnságon látható a legsűrűbben*”.

A kunhalom kifejezés mára általánossá vált a köznyelvben, azonban helytállósága vitatható, ha számba vesszük a régészeti feltárások eredményeit. Hazánkban gyakori, de az Erdélyben, Dél- és Kelet-Oroszországban, Közép- és Belső-Ázsiában is nagy számmal előforduló halmok jelentős része nem kapcsolódik az Ázsiából betelepülő kun népcsoporthoz. A régészeti kutatások kiderítették, hogy a halmok nagy része rézkori, korabronzkori temetkezések, bronzkori telepek, szarmata, germán, honfoglaláskori temetők, Árpád-kori templomok és sírok, olykor valóban kun temetkezések nyomait őrzik (*Tóth A.* 1988). A valóban kunok által épített hazai kunhalmok kataszterét *Pálóczi Horváth András* (1994) állította össze. Ebből kiderül, hogy a halmainknak csak töredéke tekinthető valódi kunhalomnak (*Tóth A.* 2004). „*A nép tévesen nevezi kunhalmoknak s ez a körülmény legfennebb csak arra vall, hogy a kunok is ilyenszerű halmok alá temetkeztek*” vélekedett *Kozma Béla* (1910). A kunok temetkezési szokásaira való utalás annyiban szeren-

csés lehet, hogy ezzel választóvonal húzható a természetes és antropogén formák közé és ezt célszerű is alkalmazni a halom mikroforma kunhalommá minősítése, felvételezése során.

Mindezeket figyelembe véve megállapítható, hogy a kunhalom kifejezés pontatlan, szerencsésebb *Rómer Flóris* 1876-ban megjelent írását követve az egész Kárpát-medencében fellelhető, a legkülönbözőbb típusba sorolható halmokat egyszerűen csak „halmok”-nak nevezni (*Tóth A.* 2004), bár ez esetben meg a természetes képződményektől való elhatárolás sikkad el.

De nemcsak az elnevezés vitatott, többször az is gondot jelent, hogy milyen geomorfológiai formát soroljunk a kunhalmok közé, és ezt a kérdéskört a természet védelméről szóló 1996. évi LIII. törvény 23. § (3) bekezdés f) pontja szerinti fogalom meghatározása – „a kunhalom olyan kultúrtörténeti, kulturális örökségi, tájképi, illetve élővilág védelmi szempontból jelentős domború földmű, amely kimagasodó jellegével meghatározó eleme lehet a tájnak” – sem könnyíti meg. A régészeti kutatómunkák és feltárások gyakorlatilag megcáfolták azt elképzelést, miszerint a halmok kizárólag természetes képződmények lennének. Azonban szinte bizonyos, hogy egyes halmok keletkezésében az antropogén hatás mellett – például többnyire középszakasz jellegű vízfolyások folyóhátain, parti dűnéin kialakult települések, többek között a tell települések esetében – természetes folyamatoknak is szerepe volt. A hazai régészet a halmokat két nagy csoportra osztja: települések maradványaira, az ún. tellekre (késő neolitikum és bronzkor); és az egykori temetkezési helyek emlékeire, a kunhalmokra vagy másképpen a kurgánokra (rézkor vége, kora bronzkor, vaskor és népvándorlás) (*Makkay I.* 1964).

Tekintettel a korábban készült felmérések, tanulmányok eredményeire – valamint a természet védelméről szóló 1996. évi LIII. törvény 23. § (3) bek. f) pontja szerinti kunhalom fogalom meghatározásra – kataszterezésünk során kunhalomnak tekintettünk minden olyan mesterségesen keletkezett, antropogén eredetű, a térszínből kiemelkedő „halomszerű” formaelemet, mely a tájban meghatározó (korától és funkciójától függetlenül sírhalom – kurgán, lakódomb – tell-telep, örhalom, vagy határhalom), azonban nem minősül természetes geomorfológiai képződménynek, valamint újonnan létrehozott mesterséges dombszerű tájelemnek (meddőhányó, depónia, stb.) sem.

A VIZSGÁLT TERÜLET LEHATÁROLÁSA, A KATASZTEREZÉS SZÁMADATAI

A vizsgált terület teljes mértékben illeszkedik a Kiskunsági Nemzeti Park Igazgatóság működési területéhez (mely pontos lehatárolásában segítségül lehet a jelenleg hatályos környezetvédelmi, természetvédelmi és vízügyi felügyelőségek illetékességi, valamint a nemzeti park igazgatóságok és a környezetvédelmi és vízügyi igazgatóságok működési területéről szóló 29/2004. (XII. 25.) KvVM rendelet). A mintaterület lehatárolásában a kunhalmok védelmének és megőrzésének in-

díttatásán túl az Igazgatóság működési területén lévő védett természeti területek és természeti értékek nyilvántartási, adatgyűjtési feladata is szerepet játszott. A felmérési munkálatokat az Igazgatóság működési területének Csongrád megyei területegységén kezdtük el, tekintettel arra, hogy a megye régészet feltártsága mintegy 98 %-osnak (Kulturális Örökségvédelmi Hivatal Szegedi Iroda) tekinthető.

A 2002-es kataszter felülvizsgálat során felhasználtuk a harmadik katonai felmérés (1872-1887) során készült térképszelvényeket, a 1:10.000 (1980) méretarányú topográfiai alaptérképet, az 1:25.000-es (1987) méretarányú katonai térképet, valamint a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal Szegedi Irodájának lelőhelynyilvántartásában szereplő adatsort (további eredményre vezethet, ha a felülvizsgálat kiegészül – a megjelölt forrásokon túl – a múzeumok régészeti lelőhelynyilvántartásával, illetve fellelhető levéltári adatokkal is). Az eddigi vizsgálatok alapján 118 halmot sikerült az említett térképeken beazonosítani (*I. ábra*). Ezek közül jelenleg 23 halom található országos jelentőségű természetvédelmi területen, melynek jelentőségét a későbbiekben, a halmok pusztulási formáinak, területi arányának taglalásakor láthatjuk.

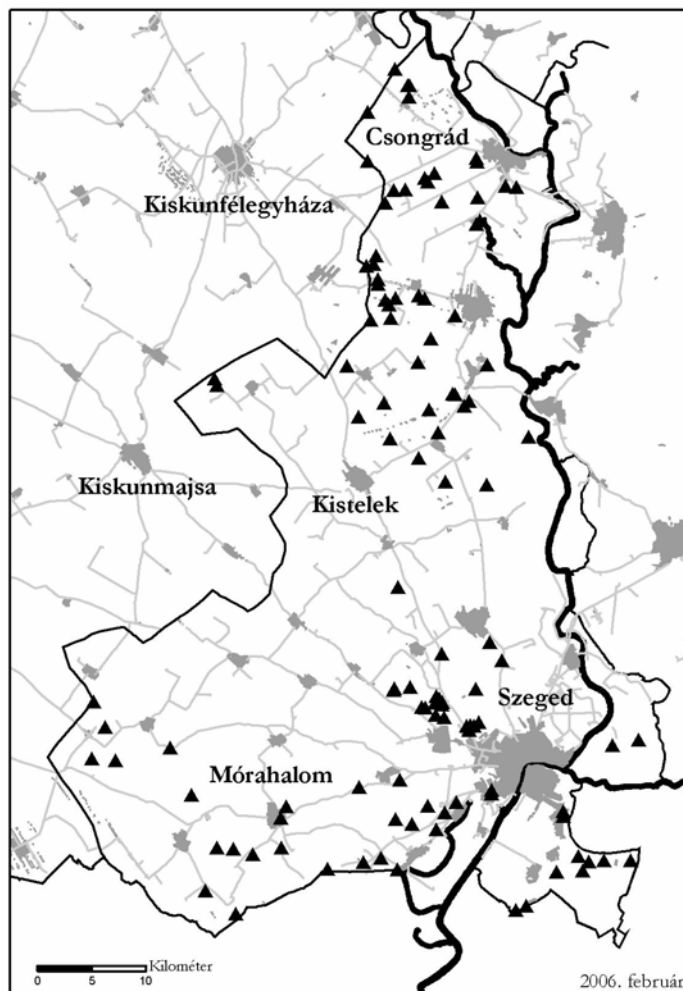
A HALOMTESTEK ÁLLAPOTA ÉS PUSZTULÁSI FORMÁI

A 2002-ben készült halomkataszter felülvizsgálatának elsődleges mérlegezési szempontja a halomtestek geomorfológiai karakterének, művelési ágának és felszínének meghatározása volt. A halmok állapotának – illeszkedve a korábbi kataszterezések által használt típusokhoz – hat kategóriáját különböztettünk meg:

- *Ép*, ha a halom formáját a természetes erózió és az esetleges talajművelésen kívül semmi nem változtatta meg, tehát a felszínén nem képződtek árkok, anyagából nem hordtak el és művelése következtében nem alacsonyodott le jelentősen.
- *Ráhordott*, ha az eredeti halomtömeget megmagasították, a halomtestre pl. tanya épült.
- *Megbontott*, ha halomtesten kisebb mértékű sebhely keletkezett, például kutató árok, halomtestbe bevágódó földút.
- *Roncsolt*, ha a megbontott állapotnál drasztikusabb bolygatás érte a halomtestet, a halom jellegét és fő tömegét illetően veszélyeztető károsítás érte – útépités során nem ritka a halomtestek negyedének, felének megsemmisülése.
- *Elhordott*, ha a halomtestet csak egy háts kiemelkedés jelzi, mely fél méternél nem nagyobb és
- *Halomhely*, ha az egykori halomnak már nyoma sincs, helyette gyakran pl. telepített erdőt, sík szántóföldet találhatunk, a halom azonosítása szinte lehetetlen.

A vizsgált mintaterületen a felvételezésre került halmok mintegy 77%-át sikerült terepen is beazonosítani. A felvételezett halmok 16%-a ép és ezek 37%-a található országos jelentőségű természetvédelmi területen, a ráhordott, megbontott, roncsolt, elhordott és halomhely állapotú halmok 82%-a egyéb, védett természeti

területnek nem minősülő ingatlanon található. A felvételezett halomtestek 61%-a megbontott, roncsolt, elhordott állapotú.

1. ábra Halmok elhelyezkedése a mintaterületen (szerk. **Balázs R.**)
Figure 1 Tumulis location on the pilot area (**Balázs, R.** ed.)

A harmadik katonai felmérés során készült térképen (mintaterületünkön) ábrázolt halmok 21%-a már az 1980-ban felújított és átdolgozott 1:10.000 méretarányú topográfiai térképen sem kerültek ábrázolásra és ezen halmok 70%-a szántó vagy erdő művelési ágú terület volt. A terepi felméréseink során a halmok 23%-a már nem volt beazonosítható (tehát halomhely kategóriájú) és így régészeti (szórvány) leletek híján meg sem található.

A halmok terepen történő beazonosításához használt 1:10.000 méretarányú topográfiai térképet 1980-ban újították fel. Ezen térképlapokon feltüntetett halmok

96%-t sikerült terepen is beazonosítani, a halomhelyek és az elhordott halmok együttes aránya 25%, ami azt jelentheti, hogy ezen halmok bizonyosan 1980-as évek során – figyelembe véve az érintett területek hasznosítását – szántás, erdőtelepítés során semmisültek meg.

Megállapítható, hogy a vizsgált területen a halmok számának jelentős csökkenését a 19. század közepétől megindult nagyarányú építkezések (pl. közlekedési utak, vasút létesítése és egyéb földmunkák) és mezőgazdasági munkálatok okozták (pl. Szeged-Ötthalom esetében egy 1840 körüli térképeken még 13 kiemelkedést ábrázoltak, de a köznép csak az 5 legnagyobbat tartotta számon, azonban a halmok legnagyobb részét az 1879. évi árvíz után a város feltöltéséhez elhordták). A terepen beazonosíthatatlan halmok helyén ma legtöbb esetben bányagödrök, akácot nagy elegyarányban tartalmazó erdők, és szántóterületek találhatóak.

A mintaterületen vizsgált halmok sajátossága, hogy jelentős arányban, 51% áll szántóföldi művelés alatt, ezek közül 73% az, amely teljes mértékben szántott (általában a magassági pont közvetlen környezet maradt ki a szántásból). Az erdővel borított halmok aránya 14% és csekélynek (14%) mondhatóak azon halmok, melyek területét gyep borítja.

A talajművelés a vizsgált területen a halmok magasság-csökkenésének, asszimmetriájának egyik fő okozója. Egyrészt a szántóföldi művelés is okoz halomtest-kopási folyamatokat, másrészt a művelés következtében évről-évre fellazuló kultúrréteg kevésbé ellenálló a szél és csapadék eróziós folyamatainak. Ez azt eredményezi, hogy a fellazult földtömeg a halomtest lábához igyekszik, ennek következtében egy ellaposodó, gyakran elnyúlt forma alakul ki. A földmérési magasság pontokkal ellátott halmokat csak részben szántják. A sokéves szántás következtében a halmok egykori tetőszintje számos esetben „tanúhegyként” emelkedik ki közvetlen környezetéből, ezzel is mutatva az erózió mértékét (Ópusztaszer-Pusztaszer: Vesszős-halom) (2. ábra).

Számos halmot földút (pl. Kőhatár-halom Öttömös-Balotaszállás-Ruzsa-Pusztamérges határán, Felgyő: Pitzik-halom), de előfordul, hogy vasút (Csongrád: Kettős-halom) vagy műút (Tömörkény: Fakeresztes-halom) szeli ketté, jelentősen módosítva morfológiáját. A halmok asszimmetriáját számos esetben (Szeged: Ötthalom, Szék-halom) földtömegük különböző célból történő elhordása okozta, anyagukat legtöbbször alapozáshoz, feltöltéshez használták a környékben élők (3. ábra). És nem ritka az sem hogy a halom-testben keletkezett mélyedéseket községi lőtérként vagy illegális személtlerakóként „üzemeltetik” (Mórahalom: Móra-halom).

ÁRULKODÓ NEVEK

A halmok neve – formaviláguk, rejtett, fentiekben már említett értékeik mellett – számos kultúrtörténeti vonatkozást őriz. Régen elfeledett határneveket, egykori tulajdonosokat, eseményeket kellene ahhoz ismerni, hogy nevük eredetére

fényt derítsünk. Nemcsak magát a kunhalom fogalmat, morfológiai formát, de az egyes halmok nevét is számtalan bizonytalanság kíséri. Előfordul, hogy a halom különböző néven szerepelhet egy-egy térképen (pl. Sándorfalva: Akasztó-domb).

2. ábra Vesszős-halom Pusztaszér-Ópusztaszér határában (fotó: **Balázs R.**)
Figure 2 The Vesszős Mound near Pusztaszér-Ópusztaszér (photo: **Balázs, R.**)

A halmokhoz fűződő legendák, hiedelmek sokszor már a halmok nevében is rögzültek. Sokszor őrzik egykori tulajdonosaik nevét. Egyértelműen egykori tulajdonosai lehettek névadói például a kiskundorozsmai Tóth János dombnak vagy Szabóné halmának Bakson. A halmokon legkülönbözőbb növények teremhettek, különböző gazdálkodás szinterei lehettek. Ilyen nevek is megőrződtek, mint például a csanyteleki Zöld-halom vagy a baksi Szőlő-halom. Kiskundorozsmán a Disznó-halmot a múlt században úgy tartották nyilván, mint ahova egy nagy járvány idején sok disznótetemet temettek el. Egyes halmok nevei a halmok környékén egykor honos állatokról tudósíthatnak bennünket (pl. a kiskundorozsmai Daru-halom).

Az évszázadok során sok halmot megástak és kiraboltak. Általában a kifosztott halmok neve Lyukas-halom lett (pl. Tömörkény). Régészeti kutatások, feltárások is utaltak arra, hogy a halmok egy részén templom állhatott és sok helyen ezt még ma is őrzik nevükben (pl. Csengele: Templom-halom, Szeged-Szőreg: Templom-domb).

3. ábra Szék-halom Szeged határában (fotó: **Balázs R.**)
Figure 3 The Szék Mound near Szeged (photo: **Balázs, R.**)

ÖSSZEGZÉS

A kataszterezés és állapotfelmérés kezdeti lépései során láthattuk, hogy milyen nagy azon halmok száma, melyek ma is szántóföldi művelés alatt állnak, vagy amelyeken út halad keresztül, vagy éppen anyagnyerő-helyek, illegális szemétlerek. A kunhalmok jogi védelme megvalósult, ez azonban önmagában mégsem elegendő, napjainkig kevésnek bizonyul. A további károsítás megakadályozása érdekében – amellet, hogy felvételezzük, értékeljük a kunhalmok állapotát, értékeit, ismertté tesszük a lakosság számára megőrzésük fontosságát – elkerülhetetlen további, gyakorlati lépéseket tenni. Tovább kell gondolni kezelési stratégiájukat, védelmük érdekében történő gyakorlati lépéseket. Megoldás lehet meghatározott (gyep) művelési ágak fenntartása, vagy visszaállítása, végső esetben a halmok és hozzájuk szorosan kapcsolódó pufferterületeinek állami tulajdonba vétele. Mindenképpen kívánatos a halmok önálló földnyilvántartási földrészletként való elkülönítése is. A táj- és természetvédelem elkövetkezendő feladata lesz ezen problémakörök megválaszolása és megoldása is.

IRODALOM

- Buka L.** 1996. Hajdú-Bihar megye jeles kiemelkedései. In: **Gyarmathy I.** (szerk.). Dombok, halmok kurgánok. Hajdú-Bihar megye mesterséges kiemelkedései. Dél-Nyírség Tájvédelmi Egyesület, Debrecen. pp. 7-22.
- Győrffy I.** 1924. Kúnhalmok és telephelyek. Föld és Ember I. pp. 52-62.
- Kiss Cs.** 1998. A kunhalmok védelme és megmentésük lehetőségei. Szakdolgozat, kézirat, Szarvas. pp. 1-46.
- Kozma B.** 1910. A kunhalmok elhelyezkedése az Alföldön. Földrajzi Közlemények 38. pp. 437-443.
- Székelgy Gy.** (főszerk.) 1984. Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 57-60.
- Tóth A.** 1988. Szolnok megye tiszántúli területeinek kunhalmjai. Zoonuk 3. pp. 349-410.
- Tóth A.** 1999. Kunhalmok. Alföldkutatásért Alapítvány, Kisújszállás. pp. 13-45.
- Tóth A.** (szerk.) 2002. Az Alföld piramisai. Alföldkutatásért Alapítvány, Kisújszállás. pp. 5-11.
- Tóth A.** 2004. A kunhalom-kérdésről. In: **Tóth A.** (szerk.). A kunhalmokról más szemmel. Kisújszállás–Debrecen. pp. 7-12.
- Tóth A. – Tóth Cs.** 2004. A kunhalom-program általános tapasztalatai. In: **Tóth A.** (szerk.). A kunhalmokról más szemmel. Kisújszállás–Debrecen. pp. 7-12.
- Tóth Cs.** 2004. A kunhalmok geomorfológiai és tereptani viszonyainak vizsgálata a Hortobágy, a Hajdúság és a Nagykunság térségében. In: **Tóth A.** (szerk.). A kunhalmokról más szemmel. Kisújszállás–Debrecen. pp. 129-166.